

Ama Bağlacına Edimbilimsel Bir Bakış

Gürkan Doğan
Hacettepe Üniversitesi

[Bu yazıda, bir sözcenin kavramsal ve işlemesel olmak üzere iki ayrı tür bilgi düzenekleyebileceği görüşünden yola çıkılarak 'ama' bağlacının sözceler arasında kurulmasına yardımcı olabileceği ilişkilerin niteliği üzerinde durulacaktır.]

1. Giriş

İnsanlar birbirlerinin ne söylediklerini çoğu zaman mükemmel yakın bir biçimde anlayabilmektedirler. Bildirişim adını verdiğimiz bu sürecin nasıl işlediğini ortaya koyma görevini üstlenen edimbilim böylesine güç bir hedef doğrultusunda farklı yaklaşımları içinde barındırmıştır ve bu farklılıkların temelini "Bildirişim nedir?" sorusuna verilen farklı yanıtlarda aramak yanlış olmayacaktır.

Bildirişimi bir kişinin kafasındaki bir düşüncüyü karşısındakine aynen aktarması biçiminde açıklamayı deneyen geleneksel görüş sahiplerinin konuya durağan bir açıdan yaklaştıkları söylenebilir¹. Şöyle ki, bu görüş uyarınca konuşucunun düzeneklediği (encoding) bir düşünce, dinleyici tarafından çözümler (decoding) ve böylelikle de düşüncelerin bir beyinden diğerine yer değiştirmesi türünden bir 'aldım-verdim' işlemi gerçekleşir.

İnsan bildirişiminde çıkarımların rolünü gözden kaçıran yukarıdaki anlayışa bir tepki olarak gelişen ve edimbilimi bilişsel bir çerçevede ele alan yaklaşım ise 1986 yılında Bağın Kuramı'nı ortaya atmış ve bildirişim olgusunu konunun gerektirdiği bir devingenlik içinde tanımlamıştır. Böylelikle bağlam adı verilen psikolojik oluşumun sözceyle birlikte verildiği anlayışı terk edilmiş, tersine, bir sözceyi yorumlayabilmek için gerekli olacak bilgiler bütününün -bağlamın- konuşma anında oluşturulması gerektiği öngörülmüştür. Bu doğrultuda edimbilim çalışmalarına ilk kez 'maliyet' kavramı getirilmiş, bir sözcenin yorumlanması için harcanacak zihinsel enerji ile bu çaba karşılığında ulaşılabilecek anlam(lar) arasındaki

dengenin niteliği, sözkonusu sözcenin dinleyici için bağıntılı olup olmayacağı sorusunu yanıtlamada kullanılmıştır.

2. Bilişsel çevren ve bağıntı

Bağıntı Kuramı'na göre her sözce dinleyici için bağıntılı olacağı garantisini taşır ve dinleyici kendisine sunulan her sözceyi kendisi için bağıntılı olacağı varsayımıyla işleme koyar². Bildirişim sırasında konuşucunun amacı dinleyicinin bilişsel çevreninde (cognitive environment) değişiklik yaratmaktır. Bir konuşucu dinleyicisinin bilişsel çevreninde üç tür değişiklik yaratabilir; diğer bir deyişle bir sözce dinleyici için üç şekilde bağıntılı olabilir:

- a. Daha önce bellekte yer almayan yeni bir bilginin eklenmesi: Sözceyle dile getirilen bilginin {P}, bellekte yer alan eski bilgi {C} ile birlikte tümdemgelim yoluyla işleme koyulması sonucunda, {P}'nin ve {C}'nin tek başına sağlayamayacağı yeni bir bilginin belleğe eklenmesi.
- b. Daha önce bellekte yer alan bir bilginin doğrulanması yoluyla sağlamlaştırılması: {C}'nin varolan güvenilirlik derecesinin, {P}'nin sağladığı kanıt yoluyla kuvvetlendirilmesi.
- c. Daha önce bellekte yer alan bir bilginin yanlışlanması yoluyla silinmesi: {C}'nin varolan güvenilirlik derecesinin, {P}'nin sağladığı kanıt yoluyla karşıtlanması ve sonuç olarak {C}'nin silinmesi.

Yukarıda sözü edilen üç tür etkiyi örneklemlerle görmeye çalışalım:

- (1) a. Eğer konuşmanın konusu edimbilimse, Ünsal bey kesinlikle gelmez.
b. Konuşmanın konusu edimbilimdir.
c. Konuşmanın konusu edimbilim değildir.
d. Ünsal bey kesinlikle gelmez.

Diyelim ki (1a) belleğimde kayıtlı bir bilgi olsun; sözüne güvendiğim bir kişi bana (1b)'nin doğru olduğunu söylerse (1a), (1b) ile birlikte işleme koyularak (1d)'yi verecektir.

Diyelim ki benim (1b)nin doğruluğuna ilişkin bir kanım var ve sözüne kesinlikle güvendiğim bir kişi bana (1b)nin doğru olduğunu söylüyor. Bu durumda (1b)nin doğruluğuna ilişkin kanım güçlenecektir.

Son olarak diyelim ki benim (1b)nin doğruluğuna ilişkin bir kanım var ve sözüne güvendiğim bir kişi bana (1c)nin doğru olduğunu söylüyor. Bu durumda (1b) silinecektir.

3. Düzenekleme

Bağıntı Kuramı'nın geleneksel yaklaşımlardan ayrılan en önemli farklılıklarından birisi de, doğal dillerde sözcenin düzenekleyebileceği (encoding) bilgi türlerine ilişkin olarak yapmış olduğu önemli saptamadır. Bu çerçevede sözcenin dilsel olarak iletebileceği iki tür bilgi olduğu düşünülmektedir:

- a. kavramsal bilgi (conceptual information) -hangi zihinsel canlandırmaların oluşturulacağına ilişkin bilgi;
- b. işlemsel bilgi (procedural information) -oluşturulan zihinsel canlandırmaların nasıl işleme koyulacağına ilişkin bilgi.

Daha önce değindiğimiz gibi bildirişim kuramsal olarak 'maliyet' esasına dayanmaktadır ve konuşucu dinleyiciyi gereksiz hiçbir zihinsel çabaya sokmamak durumundadır. Bildirişim sırasında dinleyicisini belirli bir yorumlamaya ulaştırmak isteyen bir konuşucu dile getirdiği sözceyle bazı ipuçları sağlayabilir ve böylelikle dinleyici de oluşturacağı bağlama ilişkin bir yönlendirme sayesinde gereksiz zihinsel çaba harcamaktan kurtulabilir; eğer bu durum sağlanabilirse, sözce de dinleyici için bağıntılı olur. Örneğin aşağıdaki konuşmada Handan, Gürkan'a verdiği yanıtla Gürkan'ın "Umut'a doğumgünü hediyesi olarak kışlık bir ayakkabı alınabileceği" sonucunu çıkarmasını sağlamaktadır:

- (2) Gürkan: Umut'a doğum gününde ne alsak acaba?
Handan: Kışlık ayakkabısı eskidi.
- (3) Umut'a doğum gününde kışlık bir ayakkabı alınabilir.

(2)deki konuşmada Handan, Gürkan'ın (3)e ulaşmasını istemekte ve bunun için oluşturması gereken bağlama doğru yönlendirmektedir. Burada sözü edilen yönlendirme kavramsal olarak adlandırılan bilgi türü kullanılarak yapılmaktadır. Bir başka deyişle, konuşucu, dinleyicisini hangi kavramlara ulaşması ve kullanması gerektiği yolunda yönlendirmektedir.

Sözcenin yorumlanması sırasında konuşmacının işlemsel olarak da dinleyicinin yorumlama süreçlerini yönlendirebileceği savı ilk kez Bağıntı Kuramı çerçevesi içinde ele alınmıştır (Blakemore 1987). İşlemsel bilgi türünü kavramsal türden ayıran temel özellik işlemsel olarak iletilen bilginin sözcenin önerme yapısına -sözcenin doğruluk değerine- (truth values) herhangi bir katkıda bulunamayışıyla ilgilidir. İşlemsel türün işlevi dinleyicinin bağlamı oluşturmak üzere kullanacağı bilgileri nasıl işleme koyacağına ilişkin yön çizmesiyle ilişkilidir. Sözcenin dile getirilmesinde bu tip ipuçlarının kullanılması dinleyicinin yorumlama süreçlerini kısaltacak, işlemi kolaylaştıracak ve onu gereksiz zihinsel enerji harcamaktan kurtaracaktır. Bir örnekle görmeye çalışalım:

- (4) Gürkan: Rasim içkiye başlamış diyorlar.
Handan: Yeniden evlenmiş.

Yukarıdaki konuşmada Handan'ın verdiği yanıtın Gürkan için bağıntılı olduğunu kabul edelim. Ancak Handan, verdiği yanıtta bağıntının nasıl kurulması gerektiğine ilişkin belirli bir ipucu sağlamamaktadır. Bu durumda çeşitli yorumlamalardan söz edilebilir:

- Handan, Gürkan'ın verdiği haberi destekleyen nitelikte bir kanıt sunuyor olabilir;
- Handan, Gürkan'ın verdiği haberin doğru olamayacağına ilişkin bir kanıt sunuyor olabilir; vb.

Handan, daha kolay anlaşılabilmek amacıyla aşağıdaki türden bağlaçları içeren yanıtlar da verebilir:

- (5) a. *Oysa* yeniden evlenmiş.
 b. *Üstelik* yeniden evlenmiş.
 c. *Zaten* yeniden evlenmiş.
 d. *Gerçi* yeniden evlenmiş.
 e. *Ama* yeniden evlenmiş.
 f. *Nitekim* yeniden evlenmiş.

Böyle durumlarda dinleyici kendisine iletilen önermeyi nasıl işleme koyacağına yani ne tür çıkarımsal süreçlerde kullanacağına dair bilgilendirilmiş olur ve (4)deki belirsizlik durumu ortadan kalkar.

4. *Ama* (amma)

İngilizce'deki *but* (ama) bağlacına edimbilimsel bir açıklama getirme çabalarının (Grice 1975, Karttunen ve Peters 1975) çoğunlukla yetersiz kaldığı söylenebilir. Çünkü içinde yer aldığı sözcenin doğruluk değerine ya da önerme yapısına katkıda bulunmayan *but*, sözkonusu sözcenin yorumlanmasında anlam farklılıklarına yol açabilmektedir (Blakemore 1989, 1992). Bu gözlem Türkçedeki *ama* için de geçerli gözükmektedir:

- (6) Kapı açık *ama* Umut evde yok.
 (7) Yeni evimiz küçük *ama* geniş bir bahçesi var.

(6)da, *ama* ile birleştirilen sözcenin doğru olabilmesi için 'Kapının açık olması' ve 'Umut'un evde olmaması' gerekmektedir. Aynı şekilde (7)nin doğruluk koşullarının (truth conditions) sağlanabilmesi için 'Yeni evimizin küçük olması' ve 'Geniş bir bahçesinin olması' gerekmektedir. Bunun ötesinde, (6)yı ve (7)yi oluşturan sözcelerin tek tek ifade ettikleri anlamlara ek olarak, ilgili tümcelerinin *ama*

aracılığıyla kazandıkları genel bir 'karşılık' ifadesi söz konusudur ki bu ifade anılan tümcelerin önerme yapılarından (propositional structure) kaynaklanmamaktadır.

4.1. Bağlamın oluşturulması

Daha önce de dile getirdiğimiz gibi bir sözcenin yorumlanabilmesi için dinleyicinin gerekli bilgilere ulaşıp biraraya getirmesi gerekmektedir. Bu gereklilik elbette belirli bir zihinsel çabayı zorunlu kılacaktır. Konuşucunun amaçladığı yorumlamaya ulaşmaya çalışırken ne kadar az zihinsel enerji harcanırsa, sözce de o oranda bağıntılı olacaktır. Bu anlamda, belirli bir yorumlamayı dinleyicisinin canlandırabilmesini sağlamaya çalışan bir konuşucu, bazı dilsel ipuçları kullanarak dinleyicinin yorumlama süreçlerine müdahale edebilir ve onu gereksiz çabadan kurtarabilir. Bu tür müdahaleler hem konuşucunun hem de dinleyicinin yararına olacaktır.

Yukarıda değindiğimiz gibi bir kişinin bilişsel çevreninde değişiklik yaratmanın yollarından biri de onun sahip olduğu yanlış bilgilerin belleğinden silinmesini sağlamaktır. Örneğin, bellekte yer almakta olan bir bilgi ile çelişen yeni bir bilgi sunulduğu zaman, dinleyici bu iki ayrı bilginin güvenilirlik dereceleri karşılaştırılır ve doğal olarak daha az güvenilir olanını siler. Aşağıdaki örnekte Umut'un yanıtı(Q), Selin'in Cem'e aktardığı bilgi (P) ile çelişen yeni bir veri sunmaktadır:

- (8) Selin, Cem'e: Umut Fransızca biliyor.
Umut: Hayır, bilmiyorum.

Bu durumda (Q), (P)den daha geçerli bir kanıt sağladığı için Cem, (P)yi silecektir.

Daha önce belirttiğimiz gibi dinleyicisinin belleğinde yer alan bir bilginin silinmesini amaçlayan bir konuşucu, (P değil) için kanıt oluşturacak bir sözceyi dile getirmekle kalmayıp, bu sözcenin nasıl işleme koyulacağına ilişkin bir ipucu da

verebilir; *ama* bu işlev için biçilmiş kaftandır. Bu çerçevede *ama* birbirine bağladığı sözcelerin içerdiği önermeler arasında karşılıklı ilişki kurulmasını sağlayan bir bağlaç olarak tanımlanabilir.

Ama, fakat, lakin ve ancak, içinde yer aldıkları sözceleri karşılıklı ilişkisi ile bağlayabilen nitelikte bağlaçlardır (Atabay, Kutluk ve Özel 1983). Bu dört bağlaçtan ilk üçü Arapçadan dilimize gelmiştir ve *ama* bunların arasında en yaygın kullanıma sahip olanıdır. Türkçe bir bağlaç olan *ancak* pek çok durumda diğerlerinin yerini tutabilir gözükse de bu savın her durum için geçerli olacağını öne sürmek olanaksızdır. Örneğin aşağıdaki dizelerde şairin *ama* dan yana kullandığı tercih büyük ölçüde deyişsel olmakla birlikte yine de dikkate değer gözükmektedir:

- (9) Ama ben en çok şeyi
En kısa zamanda
Sana söyledim
Yalnız sana

(Asaf 1982: 79)

Türkçedeki *ama* , İngilizcedeki *but* bağlacına koşut şekilde iki farklı amaca yönelik olarak kullanılmaktadır; sırayla incelemeye çalışacağımız bu iki kullanım 'beklentinin olumsuzlanması' ve 'karşılık' olarak belirlemektedir.

4.2. Beklentinin olumsuzlanması

(10) numaralı örnekte Umut, Selin'in yanıtının birinci bölümünü -(11a)yı yorumlar yorumlamaz önce (11b)deki öncüle ve hemen ardından da (11c)deki sonuca ulaşacaktır:

- (10) *Umut:* Benimle evlenir misin?
Selin: Seni seviyorum *ama* seninle evlenemem.
- (11) a. Seni seviyorum.
b. Beni seviyorsa, benimle evlenecektir.
c. Benimle evlenecektir.

Oysa Selin, Umut'a verdiği yanıtın *ama* ile başlayan ikinci bölümü aracılığıyla açık olarak (11c)yi olumsuzlamaktadır. Diğer bir deyişle Selin'in amacı (11c)yi olumsuzlayarak Umut'un bu kanısını geçersiz kılmaktadır. Bu durumda *ama* ile başlayan önerme -Seninle evlenemem-, Selin'in yanıtının ilk bölümünün kaçınılmaz olarak yol açacağı beklentiyi -Selin benimle evlenecektir- olumsuzlayarak ortadan kaldırmaktadır.

Yukarıda sözü edilen 'beklentinin olumsuzlanması' durumu, dolaylı olarak da sağlanabilir:

- (12) *Umut:* Benimle evlenir misin?
Selin: Seni seviyorum *ama* benden küçüksün.

Bu örnekte de Umut, Selin'in yanıtının ilk bölümünü yorumlar yorumlamaz (11c)deki sonuca ulaşacaktır. Bunu engellemek için Selin (12)deki yanıtının *ama* ile başlayan bölümünü ekleyerek Umut'un önce (13a)daki öncüle, oradan da (13c)deki sonuca ulaşmasını sağlamaktadır.

- (13) a. Ben Selin'den küçüksem, Selin benimle evlenmez.
 b. Ben Selin'den küçüğüm.
 c. Selin benimle evlenmez.

Selin'in (10) ve (12) numaralı örneklerde verdiği yanıtlardaki 'Umut'un evlilikle ilgili beklentisini olumsuzlama' anlamı bütünüyle, bu yanıtlarda yer alan *amanın* varlığından kaynaklanmaktadır. Bu savı destekleyecek nitelikte kanıtlar (14a)da ve (14b)de görülebilir. Bu örnekler, (10)daki ve (12)deki bileşik sözcelerden *amaların* çıkarılması ve bu sözcelerin ya *ve* ile bağlanması ya da nokta koyularak ayrılması yoluyla elde edilmişlerdir:

- (14) a. Seni seviyorum ve seninle evlenemem.
 b. Seni seviyorum. Benden küçüksün.

Amanın kullanılmadığı böyle durumlarda (10) ve (12)de açık olarak görülen 'evlilikle ilgili bir beklentinin olumsuzlanması' yolunda bir yorumlama aramak pek mümkün görünmemektedir.

Amanın karşıtlık yaratma amacıyla kullanıldığı duruma geçmeden önce bir noktayı daha eklemek yararlı olabilir. 'Beklentinin olumsuzlanması' amacına yönelik olarak kullanıldığında *ama* birbirine bağladığı iki sözceden birincisi yoluyla ortaya çıkan bir beklentinin ortadan kaldırılması için ikinci bir sözcüyü sunma işlevini gördüğünü belirtmiştik. Bu işleve ek olarak ikinci bir işlevden de rahatlıkla söz edilebilir; *ama*, kimi durumlarda birbirine bağladığı iki sözceden birincisinin yorumlanma biçimini de yönlendirebilir. Diyelim ki Umut'la Selin pop müzik üzerine konuşuyor olsunlar ve Umut (16)yı dile getirmeden hemen önceki bağlam aşağıdaki gibi olsun:

- (15) a. Umut'a göre bütün ünlü pop şarkıcıları uyuşturucu kullanmaktadırlar.
b. Selin'in bu konuda ne düşündüğüne ilişkin olarak Umut'un hiçbir fikri yoktur.
c. Selin'in (15a)dan haberi yoktur.

- (16) *Umut, Selin'e:* Phil Collins de ünlü bir pop şarkıcısı *ama* uyuşturucu kullanmıyor.

(16)yı duymadan önce bütün ünlü pop şarkıcılarının uyuşturucu kullandıkları yolunda bir düşüncesi olmadığı halde (16)daki *amanın* varlığı Selin'i, (17)deki bilgiyi oluşturması yolunda yönlendirecektir:

- (17) Bütün ünlü pop şarkıcıları uyuşturucu kullanırlar.

Özetlemek gerekirse, (16)daki türden durumlarda *ama* hem başında bulunduğu sözce aracılığıyla bir önceki sözcenin doğuracağı bir beklentinin olumsuzlanmasını sağlar hem de bu ilk sözcenin nasıl yorumlanacağına ilişkin kılavuzluk eder.

4.3. Karşıtlık

Amanın nasıl olup da bileşik sözceleri karşıtlık ilişkisi içinde bağladığını görmek için (18)i ele alalım:

(18) Amcamın eli çok açıktır *ama* yengem her kuruşun hesabını yapar.

Bu örnekte konuşucu, amcasının oldukça cömert bir insan olmasına karşın yengesinin ne denli cimri birisi olduğunu vurgulamaktadır. (18)deki bileşik sözcenin ilk bölümünü yorumlar yorumlamaz dinleyici kafasında, konuşucunun amcasıyla ilgili olarak (Ö) şeklinde söyleyebileceğimiz ve (Ö)nün 'cömertlik' olarak oluştuğu bir özelliği canlandırır. *Ama* aracılığıyla iletilen ikinci sözce dinleyiciyi konuşucunun yengesine ilişkin olarak [(yenge) Ö değil] şeklinde yazabileceğimiz bir bilgiye yönlendirir. Genel olarak söylemek gerekirse, (18)deki bileşik sözcedeki karşıtlık ilişkisi aşağıdaki biçimde gösterilebilir:

[(amca) Ö] AMA [(yenge) Ö değil]

5. Sonuç:

Türkçede sıkça başvurulan bir bağlaç olan *amayı* edimbilimsel bir açıdan irdelemeye çalıştığımız bu yazıda dile getirilen düşünceler iki ana noktada özetlenebilir:

a. *Amanın* söylem içindeki işlevleri Bağıntı Kuramı çerçevesinde ele alındığı zaman yazımızın başında bir sözcenin düzenekleyebileceği dilsel girdi ile ilgili olarak aktardığımız kavramsal bilgi ile işlemsel bilgi ayrımını destekler bir sonuç çıkmaktadır. Bu sonuç ışığında *amayı* sözcenin yorumlanması süreçlerine işlemsel bilgi yoluyla kılavuzluk eden bir dilsel birim olarak tanımlamak mümkün görünmektedir.

b. *Ama* bağlacı, yukarıdaki saptamaya koşturularak, içinde yer aldığı bileşik sözcelelerin yorumlanma süreçlerini iki şekilde düzenleyebilmektedir:

- (i) Bileşik bir sözceyi oluşturan iki ayrı sözceden birincisi aracılığıyla ortaya çıkan bir beklentinin olumsuzlanması;
- (ii) Bileşik bir sözceyi oluşturan iki ayrı sözceden birincisi aracılığıyla ulaşılan bir özellik ile ikinci sözce yoluyla ulaşılabilecek özelliğin karşıtlık ilişkisi ile bağlanması.

NOTLAR

1Bu tür yaklaşımların çıkış noktasını Bilgileme Kuramı (Information Theory) adıyla bilinen yaklaşım, oluşturmaktadır.

2Dinleyicinin kendisine sunulan her sözceye bağıntılı olduğunu peşinen kabul ederek yaklaşmasını Bağıntı Kuramı insanın bilişsel bir özelliği olarak görmektedir. Ancak bundan her sözcenin mutlaka bağıntılı olacağı anlamını çıkarmak doğru olmayacaktır. Türkçede "Dam üstünde saksakağan, vur beline kazmayı" ya da "Alakaya çay demle" türünden deyişler pek bağıntılı bulunmayan sözcelere tepki olarak söylenmektedir. Ama bağıntılı bulunmayan ya da saçma olarak değerlendirilen sözceleri dile getiren kişiler de aslında bağıntılı olmayı amaçlamışlar ancak başarılı olamamışlardır.

Kaynaklar

Asaf, Ö. 1982. *Benden sonra mutluluk*. İstanbul: Adam.

Atabay, N., Kutluk, İ. ve S. Özel. 1983. *Sözcük türleri*. Ankara: Olguç Yayınevi.

Blakemore, D. 1987. *Semantic constraints on relevance*. Oxford: Blackwell.

-----, 1989. Denial and contrast: a relevance theoretic analysis of *but*. *Linguistics and Philosophy*, 12: 15-37.

-----, 1992. *Understanding utterances*. Oxford: Blackwell.

Doğan, G. 1992. The pragmatics of *ama* in Modern Turkish. 6. *Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı*'nda sunulan bildiri.

Grice, P.H. 1975. Logic and conversation. P. Cole ve J. Morgan (der.) *Syntax and semantics*, vol 3: *Speech acts*. New York: Academic, 41-58.

Karttunen, L. ve Peters, S. 1975. Conventional implicature in Montague grammar. *Proceedings of the Berkeley Linguistics Society*, 4: 266-78.

Sperber, D. ve Wilson, D. 1986. *Relevance: communication and cognition*. Oxford: Blackwell.